

RAQAMLI ARBITRAJ FAOLIYATI ASOSIY BOSQICHLARINING NAZARIY-HUQUQIY TAHLILI

Bahramova Mohinur Bahramovna

Intellektual mulk huquqi kafedresi katta o'qituvchisi, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent davlat yuridik universiteti.

ORCID: 0000-0001-8686-6005,

e-mail: s0000000613@ud.ac.ae

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7771554>

Annotatsiya: To'liq sun'iy intellektga asoslangan arbitraj tizimlari kelajakda texnik jihatdan ishlashi mumkin. Agar bunday tizimlar inson arbitrlari bilan bir xil funksiyalarni nafaqat bir xil darajada, balki samaraliroq va sifatli bajarishga qodir bo'lsa, amaldagi qonunchilik bazasi bilan bog'liq savollar muqarrar ravishda paydo bo'ladi. Ushbu maqola doirasida turli yurisdiksiyalarda AI (sun'iy intellekt) arbitrlariga nisbatan joriy munosabatning tavsifi ko'rib chiqilmaydi. Aksincha, biz AI (sun'iy intellekt) salohiyatidan foydalangan holda arbitrajlar samaradorligi va sifatini oshirish uchun qonun chiqaruvchilar hozirda yoki kelgusi yillarda duch keladigan asosiy tartibga solish muammolarini yoritib beramiz. Amaldagi qonunchilik bazasi sun'iy intellektidan foydalanish bo'yicha keng miqyosda ishlab chiqilmagan bo'lsa-da, yurisdiksiyalar kelajakda AI (sun'iy intellekt) arbitraj tizimlari bo'yicha o'z qoidalari bilan tajriba o'tkazishi kutilmoqda. Ko'rinib turibdiki, ham funksional, ham tamoyil jihatidan sun'iy intellektga asoslangan tizimlar ish tahlilini o'tkazishi va muayyan ish bo'yicha qaror qabul qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: arbitr, AI (sun'iy intellekt), IBA (Xalqaro advokatlar assotsiatsiyasi), UNCITRAL namunaviy qonuni, "elektron shaxs", "o'zini o'zi boshqaradigan korporatsiya", lex loci arbitri, lex loci arbitri, sud amaliyoti (CLOUT) ma'lumotlar bazasi, Nyu York Konvensiyasi.

Ideal dunyoda qatlamli ODR (nizolarni onlayn hal etish) sxemasi piramida ko'rinishida bo'lishi kerak, uning pastki qismida muzokaralar yo'li bilan hal qilinadigan ishlarning katta miqdori, onlayn mediatsiya orqali hal qilinadigan ishlarning sezilarli darajada kichikroq markazi va nihoyat, faqat onlayn arbitraj orqali hal qilinishi mumkin bo'lgan tor miqdordagi ishlarning yuqori qismi bo'lishi kerak. Amaliy nuqtayi nazardan, bu zarur, chunki ODR (nizolarni onlayn hal etish) sxemasi faqat uchinchi tomonning ozgina aralashuvi bilan muzokaralar yo'li orqali erta hal qilingan taqdirdagina ODR (nizolarni onlayn hal etish) sxemasi moliyaviy jihatdan foydali bo'ladi.

Agar onlayn arbitraj bosqichiga olib keladigan haqiqiy holatlar kichik foiz bo'lsa ham, samarali ODR (nizolarni onlayn hal etish) tizimi piramidaning yuqori qismida arbitraj bosqichisiz mavjud bo'lolmaydi. Asosiy sabab shundaki, bunday bosqichning mavjudligi, ayniqsa, kuchliroq tomonga da'voni hal qilish uchun muhim rag'batlar yaratadi. Muzokaralar, odatda, tomonlarning qat'iy qonuniy huquqlari fonida o'tkazilayotganligi sababli arbitraj bosqichining mavjudligi jabrlanuvchining da'vosi to'g'ri bajarilishini ta'minlaydi. Boshqa tomondan, agar faqat yengillashtirilgan muzokaralar va mediatsiya mavjud bo'lsa, respondentlar sudda o'z da'volarini ko'rib chiqayotgan da'vog'ar uchun kelishuv bo'lmasligini bilgan holda, "qabul qiling yoki tark eting" – degan yengillashtirilgan kelishuv taklifini kiritishga moyil bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, kelishuv taklifi majburlanmagan va sud da'vosi yoki onlayn arbitraj da'vog'arga ishonchli muqobil bo'lgan holatlarda ham, u kelishuv taklifini qabul qilishi majburiy emas. Agar ish to'liq ko'rib chiqilsa, javobgar har doim da'vogarning ehtimoliy xarajatlarini oldindan bilishi va shunga mos ravishda o'z taklifini kamaytirishi mumkin.

ODR (nizolarni onlayn hal etish)ga arbitraj bosqichini kiritishning ikkinchi sababi shundaki, sud jarayonida hal qilish istalmagan ko'plab vaziyatlar mavjud. Ko'pincha, tomonlar muzokaralar olib borishni xohlamaydilar yoki samarali muzokaralar olib bora olmaydilar, chunki ular o'zlarining qat'iy huquq va majburiyatlarini aniq belgilay olmaydilar. Bu esa ushbu masala bo'yicha qonun tushunarsizligi oqibatida kelib chiqadi. Bunday vaziyatga tushib qolgan tomonlar tinchlanish uchun uchinchi tomonning majburiy qarorini talab qiladilar. Nizolarni suddan tashqari hal etish mexanizmlarining yuqori hal qilish stavkalari aslida boshqa narsani ko'rsatmaydi. Aslida ular faqat muzokaralar olib borishga yoki mediatsiyani olib borishga tayyor bo'lgan tomonlarning, ko'pincha, kelishuvga erishishlarini ko'rsatadi. Nizoning past baholiligi ham bu dalilning dolzarbligiga ta'sir qilmaydi. Albatta, bunday nizolarning ko'pchiligi aniq belgilangan huquqiy qoidalar yoki juda sodda bo'lgan haqiqat savollarini o'z ichiga olishi mumkin (masalan, elektron tijorat kontekstida tovarlarning kelmasligi, buzilgan tovarlar, va'da qilinganidek bo'lmagan tovarlar, haddan tashqari ko'p haq talab qilish va h.k.). Biroq qiymatning pastki qismidagi barcha bahslar, birinchi qarashda o'ylagandek oddiy bo'lmasligi mumkin. Yuridik amaliyotda arbitrni tayinlash, aniqlash, uning mustaqilligi va xolisligiga oid asosli shubhalar bilan bog'liq yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar [1, B.23], ko'pincha, arbitraj jarayonining ko'p vaqt talab qiluvchi va bahsli qismi hisoblanadi. IBA (Xalqaro advokatlar assotsiatsiyasi) "Xalqaro arbitrajda manfaatlar to'qnashuvi bo'yicha qo'llanma"ni (2014) nashr qildi [2, B.12], u bu masalaning amaliy ahamiyatini ko'p bor ta'kidlaydi. Nizolashayotgan tomonlar uchun alohida va betaraf bo'lgan uchinchi shaxs, arbitrsiz arbitraj mavjud bo'la olmaydi. Arbitr taraflardan mustaqil bo'lishi va ish yuritishni xolis olib borishi kerak [3, B.34]. Ushbu talablar yuqorida keltirilgan huquqiy matnlar va amaliyotda aks ettirilgan arbitraj sudining markaziy g'oyasidan kelib chiqadi: nizolashayotgan tomonlar o'rtasida adolatni ta'minlash arbitrga yuklangan vazifadir. Arbitrlarni tanlashda yordam beradigan sun'iy intellekt ilovalari mustaqil va xolis uchinchi tomon funksiyasini to'liq o'z zimmasiga oladi va ushbu jarayon oraliq rivojlanish bosqichi hisoblanadi. Sun'iy intellektga asoslangan tizimlar alohida bo'lishi va istalgan mustaqillik va xolislik mezonlariga javob beradigan tarzda ishlab chiqilishi mumkin. Mustaqillik testi uchun bunga erishish osonroq bo'lishi kerak, chunki bu ko'rib chiqilishi va kuzatilishi kerak bo'lgan nisbatan cheklangan faktik va huquqiy ko'rsatmalar to'plami yuqorida keltirilgan IBA (Xalqaro advokatlar assotsiatsiyasi) yo'riqnomasidan dalolat beradi. Aksincha, arbitraj sudida turli faktik holatlar xolislik talabining da'vo qilingan buzilishi bilan bog'liq e'tirozlarga sabab bo'lishi mumkin. Ikkala masala bo'yicha sud amaliyoti (ma'lumotlar) UNCITRAL namunaviy qonunini qo'llaydigan yurisdiksiyalar uchun mavjud, chunki, birinchi navbatda, arbitraj sudlari ustidan shikoyatlar bo'yicha qarorlar, oxir-oqibat, davlat sudlari tomonidan ko'rib chiqiladi [5, B.11]. Mustaqil va xolis uchinchi tomonni jalb qilish talabi faqat taraflardan biri tomonidan shartnomalarni boshqarishga yordam berish yoki uni o'z zimmasiga olish uchun foydalaniladigan sun'iy intellektga asoslangan tizimlar arbitraj sifatida baholanmasligini anglatadi. Agar tomonlardan biri o'zining umumiy shartlarida belgilangan tizim nizo yuzaga kelganda uni ko'rib chiqishni o'z zimmasiga olishi kerakligini belgilab qo'ysa, amaldagi mustaqillik va xolislik mezonlari bajarilgan taqdirda bunday jarayon arbitraj bo'lishi mumkin. Yirik bizneslar, ayniqsa, platforma sotuvchilari bunday shartlardan tobora ko'proq foydalanishi va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolar uchun shartnoma hamkorlarini sun'iy intellekt asosidagi nizolarni hal qilish dasturlariga bo'ysundirishi sababli bu tobora dolzarb

bo'lib bormoqda. Sun'iy intellektga asoslangan nizolarni hal qilish tizimi texnik jihatdan arbitraj jarayonini boshqarishga qodir bo'lsa, uchinchi tomon bo'lishi mumkinmi? Bu tizim amaldagi qonunlarga muvofiq, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan taqdirdagina ishlaydi. "Uchinchi shaxs" haqida fikr bildirish yuridik shaxsning mavjudligini nazarda tutadi. Uchinchi shaxsning sud jarayoniga oid huquq va majburiyatlari, masalan, kompensatsiya yoki potensial javobgarlik to'g'risida yuridik ma'lumotnoma kerak.

Binobarin, to'liq avtonom tizim funksional ravishda arbitr vazifasini bajara oladimi yoki yo'qmi, bunday tizim hech bo'lmaganda arbitraj jarayonini boshqarish maqsadida huquqiy layoqatga egami? [6, B.55] Bunga javob berishning turli usullari mavjud. 2017-yilda Yevropa parlamenti "Robotlar uchun muayyan huquqiy maqom yaratilishi kerakmi?" – degan savolga "Uzoq muddatda, hech bo'lmaganda eng murakkab avtonom robotlar ular yetkazilishi mumkin bo'lgan har qanday zararni qoplash uchun mas'ul bo'lgan elektron shaxslar maqomiga ega bo'lishi mumkin va, ehtimol, robotlar avtonom qarorlar qabul qiladigan yoki uchinchi shaxslar bilan mustaqil ravishda o'zaro aloqada bo'lgan hollarda elektron shaxsiyatni qo'llashi mumkin", – deb qaror qiladi [7, B.64]. Agar ushbu yo'nalish qo'llanilsa, murakkab robotlar uchun maxsus yuridik shaxsning yangi turi ("elektron shaxs") yaratiladi. Boshqa, oddiyroq yo'l "o'zini o'zi boshqaradigan korporatsiya"ga arbitr sifatida harakat qilishiga ruxsat berish mumkin. Bu korporatsiyalar uchun inson direktorlari talabidan voz kechishni va korporatsiyalarni faqat SI (sun'iy intellekt) tizimlari tomonidan boshqarishga ruxsat berishni nazarda tutadi [8, B.22]. Siyosatning ushbu bosqichi faqat tegishli himoya choralari, ya'ni korporatsiyaning "algoritmik nosozlik" uchun qat'iy javobgarligi va yetarli darajada kalibrlangan majburiy javobgarlik sug'urtasi mavjud bo'lganda ko'rib chiqilishi kerak. Bundan tashqari, korporatsiya faoliyatining ko'lam va miqdori muhim omil hisoblanadi. Global miqyosda atom elektr stansiyalarini ishlab chiqish, ishlab chiqarish va o'rnatish bilan shug'ullanadigan "o'zini o'zi boshqaradigan korporatsiya" arbitrajlarini boshqaradigan tashkilotga qaraganda ancha yuqori xavf tug'diradi. Cheklangan funksiyalarga ega korporatsiyalar uchun to'liq avtonom tizimlar ilgari ishlab chiqilganini ko'rishimiz mumkin, shuningdek, xavfli "hamma maqsadli korporatsiyalar"ga ruxsat berishdan oldin bunday tashkilotlarga izn berishimiz mumkin. Algoritm bo'yicha boshqariladigan va arbitraj xizmatlarini ko'rsatadigan yuridik shaxs konseptual jihatdan mustaqil uchinchi tomon, ya'ni arbitr sifatida malakaga ega bo'ladi. Arbitraj nizolarni hal qilish jarayonidir. Bu o'z ichiga ishning faktlarini (ham bahsli, ham munozarali) aniqlash va ko'rib chiqishni, tomonlar kelishilgan va/yoki *lex loci arbitri* tomonidan belgilangan protsessual qoidalarni qo'llashni (tomonlarga teng munosabatda bo'lish, tinglash huquqi va h.k.) hamda tomonlar tanlagan yoki *lex loci arbitri* tomonidan ko'rsatilgan moddiy huquq normalarini qo'llash va turli ishlarni boshqarish vazifalarini oladi [9, B.80]. Bu vazifalarni faqat odamlar bajarishi mumkin bo'lgan konseptual sabab yo'q. Hozirda, yuqorida ko'rib chiqilganidek, arbitraj jarayonini to'liq boshqarishga qodir bo'lgan umumiy AI (sun'iy intellekt) ilovasi mavjud emas. AI (sun'iy intellekt)ning inson arbitrlarga jarayonni boshqarish vazifalarini bajarishda yordam beruvchi ilovalari mavjud. Biroq yanada ambitsiyali ilovalar uchun cheklovchi omil dasturiy ta'minotni ishlab chiqishdagi qiyinchiliklar emas, balki mashinani o'rganish vositalari uchun ehtiyotkorlik bilan belgilangan o'quv ma'lumotlarining mavjudligidir.

Vaqt o'tishi bilan bunday xarakterdagi ma'lumotlar ko'proq to'planishi mumkin bo'ladi. To'g'ri, aksariyat tijorat arbitrajlarini tomonlarning kelishuviga ko'ra maxfiy hisoblanadi. Ammo bu turli sabablarga ko'ra ma'lumotlar yig'ish jarayonlariga sezilarli darajada to'sqinlik qilmasligi kerak.

Birinchidan, arbitraj qonunlari ommaviydir, shuningdek, ushbu qonunlarni sharhlovchi sud qarorlari ham. Demak, arbitraj jarayonini boshqarish arbitraj qonunlari va qoidalariga rioya qilishni talab qiladigan darajada belgilanishi mumkin bo'lishi kerak. Bu UNCITRAL (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xalqaro savdo huquqi bo'yicha komissiyasi) namunaviy qonuni va Nyu York Konvensiyasi bilan bog'liq bo'lgan holat. UNCITRAL o'zining UNCITRAL matnlari bo'yicha sud amaliyoti (CLOUT) ma'lumotlar bazasiga ega bo'lib, undan yuqorida aytib o'tilgan har ikkala qonunchilik matni uchun manba sifatida foydalanish mumkin [10, B.21]. Bundan tashqari, Nyu York Konvensiyasi bilan bog'liq holda, sud amaliyoti va sharhlar doimiy ravishda kengayib borayotgan alohida ma'lumotlar bazasiga kiritilgan [11, B.61]. *Ikkinchidan*, xalqaro tijorat arbitrajida arbitraj qarorlarini e'lon qilish tendensiyasi mavjud [12, B.15]. *Uchinchidan*, hujjatlarni ko'rib chiqish va faktlarni tahlil qilish vositalari ma'lum bir arbitrajga xos bo'lgan ma'lumotlarning mavjudligiga bog'liq emas.

Aksincha, bunday vositalar barcha turdagi nizolar uchun muvaffaqiyatli ishlatilishi mumkin.

References:

1. Bruno Manzanares Bastida "The independence and impartiality of arbitrators in international commercial arbitration", 6 Rev. E-Mercatoria (2007), <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/5197420.pdf>. Pierre Lalive, on the neutrality of the arbitrator and of the place of arbitration (1984) (passim).
2. Uncitral model law article 12. see also yu hong-lin & laurence shore, independence, impartiality, and immunity of arbitrators — us and english perspectives, 52 international & comparative law quarterly 935 (2003).
3. Bakhramova, Mokhinur. "THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF ARBITRATION AND ODR IN E-COMMERCE." *International Conference on Multidimensional Research and Innovative Technological Analyses*. 2022. https://www.researchgate.net/profile/Mokhinur-Bakhramovna/publication/359503505_THE_ROLE_AND_SIGNIFICANCE_OF_ARBITRATION_AND_ODR_IN_E-COMMERCE/links/624089bc7931cc7ccffdbdb4/THE-ROLE-AND-SIGNIFICANCE-OF-ARBITRATION-AND-ODR-IN-E-COMMERCE.pdf
4. IBA "Guidelines on Clonflicts of Interest in International Arbitration" (2014), https://www.ibanet.org/Publications/publications_IBA_guides_and_free_materials.aspx
5. UNCITRAL Model Law Article 13(3).
6. Horst Eidenmüller "The Rise of Robts and the Law of Humans", *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht (ZEuP)* 765, 774–776 (2017) (arguing that robots should not be granted entity status).
7. Bakhramova, Mokhinur. "Theoretical and Legal Regulation of ODR in the European Union Countries." *European Journal of Innovation in Nonformal Education* 2.1 (2022): 299-304. https://www.researchgate.net/profile/Mokhinur-Bakhramovna/publication/359503724_Theoretical_and_Legal_Regulation_of_ODR_in_the_European_Union_Countries/links/62408c348068956f3c522616/Theoretical-and-Legal-Regulation-of-ODR-in-the-European-Union-Countries.pdf
8. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics, para. 59(f), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html?redirect#title1.

9. John Armour & Horst Eidenmüller “Self-Driving Corporations”, 10 HARV. BUS. LAW. REVIEW 87 (2020)
10. James Hope Chapter 7: “Can a Robot be an Arbitrator?”, in Stockholm arbitration yearbook at 103, 115 (Axel Calissendorff & Patrick Schöldstrom eds. 2019).
11. Clout “Documents Database”, Uncitral.org, <https://www.uncitral.org/clout/>
12. Court Decisions — New York Convention, [Newyorkconvention.org](http://www.newyorkconvention.org), <http://www.newyorkconvention.org/court+decisions>